

УДК 304+316.7

ВІКТОР СТЕПАНЕНКО,

доктор соціологічних наук, головний науковий співробітник відділу історії та теорії Інституту соціології НАН України, головний редактор часопису "Соціологія: теорія, методи, маркетинг", Київ

Цивільність: соціологічна актуалізація концепту

Анотація

У статті зроблено спробу соціологічної актуалізації концепту цивільності як норми повсякденної соціабельності. Аналізуються різні значення, історія розвитку та трансформація соціальної семантики поняття цивільності. Окреслюються соціологічні смисли цивільності як раціонального регулятивного континууму, який реалізується в індивідуальних поведінкових актах, у різних проявах людської здатності до ненасильницьких взаємних інтеракцій і можливостях вивисуватись над індивідуальними відмінностями та ідентичностями задля колективної дії у спільних інтересах. Обґрунтовуються методологічні та евристичні можливості концепту цивільності в соціологічному підході та окреслюються перспективи соціологічного дослідження цивільності в таких сферах, як громадянське суспільство, правова свідомість та поведінка і повсякденні інтерактивні комунікації громадян.

Ключові слова: *цивільність, соціабельність, повсякденні інтеракції, соціальні смисли, соціологічний концепт, громадянське суспільство*

ВИКТОР СТЕПАНЕНКО,

доктор социологических наук, главный научный сотрудник отдела истории и теории социологии Института социологии НАН Украины, главный редактор журнала “Социология: теория, методы, маркетинг”, Киев

Цивильность: социологическая актуализация концепта

Аннотация

В статье предпринята попытка социологической актуализации концепта цивильности как нормы повседневной социальности. Анализируются разные значения, история развития и трансформация социальной семантики понятия цивильности. Очерчиваются социологические смыслы цивильности как рационального регулятивного континуума, который реализуется в индивидуальных поведенческих актах, в разных проявлениях человеческой способности к ненасильственным взаимным интеракциям и возможностям подыматься над индивидуальными особенностями и идентичностями ради коллективного действия в общих интересах. Обосновываются методологические и эвристические возможности концепта цивильности в социологическом подходе и очерчиваются перспективы социологического исследования цивильности в таких сферах, как гражданское общество, правовое сознание и поведение и повседневные интеракции граждан.

Ключевые слова: *цивильность, социальность, повседневные интеракции, социальные смыслы, социологический концепт, гражданское общество*

VIKTOR STEPANENKO,

doctor of sciences in sociology, leading research fellow at the Department of History and Theory of Sociology, Institute of Sociology, National Academy of sciences of Ukraine, Editor-in-Chief of the “Sociology: Theory, Methods, Marketing” journal, Kyiv

Civility: sociological actualization of the concept

Abstract

The paper is devoted to the attempt of sociological actualization of the concept of civility as the norm of everyday sociability. Various meanings of civility, as well as history of development and transformation of its social semantics are analyzed. There are also identified sociological meanings of civility as rational regulative continuum which gets its realization in individual behavioral acts, in various manifestations of human ability to nonviolent mutual interactions, and in his/her aptitude to overcome individual identities and peculiarities for the sake of collective action in common interests. The methodological and heuristic potential of the civility concept in sociological approach is argued and the prospects for sociological research of civility in the spheres of civil society, legal consciousness and behavior, and everyday interactions of citizens are identified.

Keywords: *civility, sociability, everyday interactions, social meanings, sociological concept, civil society*

Напружена суспільно-політична динаміка в Україні, яка уявилася від періоду Євромайдану 2013–2014 років, анексії Криму та війни на Донбасі, підірвала тривалий еволюційно консервативний перебіг трансформації українського суспільства. Ця політична турбулентність з її підвищеними конфліктогенними ризиками, але й, поряд із тим, новими шансами та можливостями супроводжується складними внутрішньосуспільними процесами. Останні поєднують потужний потенціал самоорганізованої громадянської активності, розвиток практик волонтерства, взаємодопомоги та солідарності, з одного боку, і збереження високого рівня колективного невдоволення, насамперед через розчарування та незадоволеність діями влади, низький рівень довіри до владних інституцій та погіршення соціально-економічної ситуації — з іншого. Чинник війни та комплексні негативні гуманітарні, економічні та соціальні ефекти, що її супроводжують, зокрема проблеми соціальної адаптації близько 2 мільйонів внутрішньо переміщених осіб, є також не лише можливістю для розвитку практик колективної солідарності та взаємопідтримки, але й одночасно сприятливим соціально-психологічним тлом для можливих проявів соціальної нетерпимості, агресії, екстремізму та політичного радикалізму. Понад те, як справедливо зазначає М.Алексєєв, “продовження і розширення військового конфлікту може підірвати суспільну підтримку саме тих політичних цінностей, які узгоджуються з членством в міжнародних інституціях, з якими пов’язують майбутнє України велика частина її громадян та її лідери” [Alexseev, 2017: р. 14]. Іншими словами, війна є ризикованою перспективою для суспільної підтримки демократії та європейського вибору країни.

Ці складні й суперечливі процеси вітчизняної трансформації актуалізують широку проблематику нормативно-регулятивних основ суспільної поведінки та особливостей соціальних комунікацій і взаємодій, що визначають характер суспільного укладу в багатьох його аспектах. Глибинні кризи та концентровані у короткому часі драматичні трансформації, як у випадку сучасної України, є своєрідним тестовим навантаженням не лише в сенсі по-

рогу міцності та можливостей суспільних інститутів щодо підтримки соціального порядку, а й у сенсі ефективності мікросоціальних фабрик відтворення практично повсякденної соціальності та самої здатності громадян до взаємно толерантних повсякденних інтеракцій, їх соціабельності.

Концептуальна лакуна у відповіді на питання: як підтримується та відтворюється повсякденна інтерактивна соціабельність, особливо у кризово мінливому суспільстві, великою мірою заповнюється поняттям цивільності. Метою цієї розвідки власне і є актуалізація концепту цивільності у вітчизняному науковому, зокрема соціологічному дискурсі, окреслення значень, історії розвитку та трансформації соціальної семантики цього поняття, аргументація щодо методологічних й евристичних можливостей концепту, а також — соціологічних підходів та перспектив дослідження цивільності.

Цивільність: до розуміння поняття

Цивільність — поняття та концепція, які ще не є поширеними у вітчизняному гуманітарному дискурсі, зокрема соціологічному. Хоча атрибутивне використання цього поняття, наприклад у концепції цивільної культури (*civic culture*) Г.Альмонда та С.Верби [Almond, Verba, 1963], є вже усталеною класикою політичної соціології. Утім, навіть концепція цивільної культури у нас здебільшого інтерпретується як “політична культура”. Однак цивільність — це не лише окреме та важливе поняття соціального аналізу, дотичне (але не тотожне) до понять “цивілізація” та “цивілізованість”. Цивільність є ключовим семантичним контекстом, який становить смислову основу таких класичних і вже доволі поширених у вітчизняних суспільствознавчих студіях концепцій, як “громадянське суспільство” (*civil society*) і “громадянська нація” (*civic nation*).

Забуття або ігнорування концепту цивільності як історико-генеалогічної, смислової та практичної основи громадянського суспільства як *цивільного* може призводити і до певних смислових деформацій щодо розуміння самого “громадянського суспільства” у вітчизняному дискурсі та суспільно-політичній практиці. Справді, запитання “*що робить суспільство громадянським?*” передбачає (і орієнтує на) дещо інші смисли у відповіді, ніж у разі запитання “*що робить суспільство цивільним?*”.

Певним поясненням таких смислових розбіжностей є сама історична семантика концепції “громадянське суспільство”, що по-різному транслюється у відмінних культурних та мовно-смислових контекстах. Адже в чи не найдавніших історичних європейських — греко-римській та англо-шотландській — традиціях його вжитку і розуміння поняття “громадянське суспільство” є похідним від давньоримського *cives/civitas* та англomовних *civil/civility*. Родові поняття у цьому розумінні — *civil* (цивільний) та *civility* (цивільність). І хоча до кінця XVIII століття в англійських та шотландських авторів поняття “цивільність” та “цивілізованість” були взаємозамінними [Bryant, 1995: p. 142], саме значення терміна “цивільність” як поваги і взаємного визнання у відносинах індивідів було визначальним в історичному дискурсі *civil society*, принаймні починаючи з традиції англо-шотландських соціальних філософів Дж.Лока, А.Фергюсона та А.Сміта.

Усталений український (а також російський) переклад концепції *civil society* як “громадянське суспільство” (“гражданское общество”) втрачає це принципове змістове навантаження англословних термінів *civil/civility*. Видається, що більш адекватним перекладом цього концепту було б поняття “цивільне суспільство”. Проте маємо усталене поняття “громадянське суспільство”, що актуалізує інші значення, пов’язані насамперед з громадянською залученістю та активністю. Таким чином, в українському та російському перекладі втрачається важлива смислова складова поняття *civil society*. Чи впливають (і коли так, то яким чином) наслідки такого семантичного зсуву інтерпретації концепції “громадянське суспільство” на розуміння його сутності та практик, і ширше — на соціальну практику посткомуністичних трансформацій? З огляду на те, що вітчизняний дискурс, а також практики громадянського суспільства, принаймні в публічній репрезентації їх та масовому сприйнятті, тяжіють до домінування смислів громадянської активності над смислами толерантності, поваги і взаємного визнання, можна ствердно відповісти на це питання¹.

Змістові ознаки цивільності виявляються у характеристиках та оцінках людських вчинків і соціальної поведінки. А відтак, зміст і розуміння цивільності краще сприймаються через її антонім/антипод. У критиці вад сучасного суспільства та в медіа поняття “цивільність” вживають у сенсі бажаної соціальної норми чи свого роду спасіння від численних соціальних деформацій сучасного плюралістичного суспільства, таких як насильство, жорстокість, брутальність, неповага до інших — усе те, що ми часто називаємо “нецивільним” (“нецивілізованим”). У цьому сенсі найпростіше повсякденне сприйняття та практики цивільності асоціюються із ввічливістю та доброзичливістю у повсякденному спілкуванні.

Утім, це доволі вузьке значення поняття. У західному гуманітарному дискурсі зміст поняття цивільності є значно ширшим від одних лише правил ввічливості та добрих манер у людській поведінці. В сучасному теоретичному дискурсі цивільність часто інтерпретується як взаємне сприйняття відмінностей, відсутність дискримінації та суспільна розсудливість (*public reasonableness*) [White, 2006: p. 446]. Зокрема, на думку канадської дослідниці Мелані Вайт, “цивільність — це набір практик, що включають досвід самообмеження та турботу про інших. Вона (цивільність. — В.С.) виражена як форма поведінки на засадах розумності та принципу, що дає змогу справедливо і благорозумно обговорювати відмінності у громадянському суспільстві” [White, 2006: p. 46]. Сучасні соціальні дослідники у своїх визначеннях окреслюють подібні характеристики. Так, Б.Барбер зазначає, що цивільність сприяє “обопільній емпатії та взаємоповазі”, оскільки вона покладається на розумність розв’язання конфліктів суспільного життя [Barber, 1999]. Думку про те, що цивільність функціонує як соціальне “мастило” задля полегшення задоволення вимог щодо різних соціальних відмінностей, висловлює соціальний філософ М.Волцер [Walzer, 1974: p. 602]. Для іншо-

¹ Більш розгорнуту аргументацію щодо цього і сам детальний аналіз вітчизняного громадянського суспільства проведено в авторському дослідженні “Громадянське суспільство: дискурси і практики” [Степаненко, 2015].

го відомого соціального теоретика В.Кимлічки цивільність — інтегральна складова принципів недискримінації, що вимагає від громадян ставитись один до одного як до рівних [Kumlicka, 2001: p. 298–300].

Усі ці визначення цивільності у ширшому соціальному контексті поєднують її розуміння як фундаментальної ознаки громадянської соціальної компетентності (соціабельності). Остання забезпечує усвідомлення необхідності індивідуальних самообмежень, прийняття і розуміння інтересів інших та сприйняття мирних толерантних обговорень щодо відмінностей у раціональному діалозі. Американський теоретик Едвард Шилз, розглядаючи цивільність комплексно як вірування, чесноту і ставлення [Shills, 1997], вважає, що цивільність як регулятивно поведінковий етос громадянського суспільства характеризує і його політику, яка полягає у дбанні про інтереси всього суспільства та турботі про спільне благо [Shills, 1997: p. 1]. Саме цивільність, на думку Шилза, допомагає членам суспільства (і відповідно характеризує їх як цивільних) вивищуватися над соціально-класовими, професійними, етнічними та іншими своїми належностями у ситуаціях конфлікту й діяти у спільних інтересах [Shills, 1997: p. 1]. Іншими словами, цивільність уможливує існування сучасних складних плюралістичних суспільств без внутрішніх війн і насильства як способу розв'язання суперечностей та конфліктів.

Соціальні інтеракції сучасного суспільства характеризуються також функціонуванням та інституціоналізацією таких модерних настанов, як прагматизм, здатність до співіснування відмінностей і толерантність, принцип “живи сам і дай жити іншим” (*live-and-let-live*), компроміс без втрати гідності, принцип “справедливої гри” та пошана до іншого й обов'язок повертати борги. Ці базові регулятивні правила людського співіснування, які тією чи іншою мірою культивуються в контекстах різних культур та громад і становлять основу навіть багатьох традиційних комунальних культур, є важливими і для цивільного суспільства. На думку британського дослідника К.Бріанта [Bryant, 1995], саме ці регулятивні правила цивільності дають змогу віднаходити компроміс поміж прибічниками особливих або групових інтересів у межах спільного соціального простору.

Отже, існує чимало визначень концепту цивільності, які підтверджують його смислову багатозначність, але водночас і типову спільність багатьох інтерпретацій. Згодом ми спробуємо актуалізувати саме соціологічне звучання цього концепту, а також перспективи соціологічного дослідження цивільності. А тепер продовжимо аналіз, звернувши увагу на смислову багатозначність поняття цивільності, яка великою мірою є результатом тривалої історичної трансформації та нашарування смислів. На нашу думку, історичний аналіз трансформації поняття є важливою методологічною передумовою його перспективних досліджень, включно із соціологічними.

Історична генеза поняття

Завдання будь-якого соціального дослідника у здійсненні історичної реконструкції розвитку поняття — не лише інтерпретувати трансформації його значень, а й фіксувати моменти його можливих смислових незмінностей, сталостей, окреслювати свого роду смислові константи історичного по-

няття. На слушну думку Райнгарта Козелека, саме в таких невідповідностях смислів, розбіжностях, які виникають між старими значеннями понять, пов'язаними з історичними реаліями, що зникли (чи зникають), і новими їх смисловими наповненнями, і з'являється можливість звернути увагу на ці смислові константи, яким, однак, вже не відповідає реальна дійсність, або ж за цими смислами побачити дійсність, значення якої може залишатися неусвідомленим [Козеллек, 2014: с. 35]. Козеллек виокремлює чотири такі взаємопов'язані модуси трансформації смислів історичних понять, а саме: демократизація, темпоралізація (часова структурованість та актуальність), можливість ідеологізування та політизація [Козеллек, 2014: с. 27–31]. Дієвість цих модусів активно позначається, починаючи з історичного досвіду структурування смислового простору Нового часу. Методологічні підходи Р.Козелека із властивою їм більш детальною інтерпретацією використані автором в історичній реконструкції поняття “громадянське суспільство” [Степаненко, 2015: с. 32–39]. Рівною мірою ці підходи є методологічно важливими і щодо дослідження історичної трансформації та сучасної актуалізації поняття “цивільності”.

Як уже зазначалося, історично, принаймні до кінця XVIII сторіччя, поняття цивільності ототожнювалося в англо-шотландському просвітницькому дискурсі з поняттям “цивілізованості” з усіма його похідними соціально ієрархічними значеннями культурної вищості західних суспільств перед незахідними, нецивілізованими, варварськими. Ці історичні смисли, які, за Козелеком, зумовлюють можливість ідеологізування та політизації поняття “цивільності”, є й нині присутніми в його багатозначному семантичному полі. Наприклад, дискурс “європейського вибору України” як вибору *цивілізаційного* також містить історично ідеологічне навантаження поняття цивільності як політичного прагнення до розвиненішої цивілізації із дієвим верховенством права, соціально-економічним добробутом, правами та свободами громадян. Утім, у сучасному вітчизняному контексті це вельми актуальні смисли. Водночас, як слушно зазначає А.Лабін, тяглий “історичний багаж” концепту цивільності в його доволі стійкому змістовному ототожнюванні із “цивілізованістю” є також однією з причин браку сучасних розвідок смислових полів цього поняття, зокрема у напрямі його соціологічного застосування та соціологічних досліджень цивільності [Labigne, 2012: p. 124].

Справді, поняття цивільності має давню та складну історію. У західній філософській традиції воно бере початок від соціального укладу та способу саморегулювання політичних громад грецьких античних міст, а пізніше — від суспільно-правових ознак Римської республіки (*cives, civitas*). Ті соціальні якості та відносини, що забезпечили успіх цих політичних громад, часто характеризуються як цивільні чесноти (*civic virtues*). Варто зауважити, що вже у модерну добу А. де Токвіль визначав особливий етос американського громадського життя як “звички серця” та “цивільну релігію” (*civil religion*) — традиція, яка й досі активно розвивається в сучасних американських неотоквіліанських інтерпретаціях — від Р.Бели до Р.Патнема. За доби європейського Просвітництва модерна перспектива повсякденних регуляцій поведінки та взаємин громадян набула розвитку в концепції “цивільного суспільства” (*civil society*), де цивільність як поняття та практика інтерак-

тивних взаємин утвердилася як інклюзивна альтернатива домодерним поняттям аристократичної честі (гонору) чи християнського милосердя (*caritas*). З цієї історичної перспективи цивільність і цивільна поведінка — це продукт та наслідок соціального розвитку європейського суспільства, зокрема історичної трансформації його соціальної структури від домодерної, елітарно-ієрархічної до модерної, егалітарно-демократичної.

Докладному дослідженню цієї історичної трансформації присвячено фундаментальну класичну працю Норберта Еліаса “Про процес цивілізації”, вперше опубліковану 1939 року німецькою мовою у Швейцарії¹. Еліас досліджує еволюцію цивілізаційного процесу та інституціоналізації цивільності у соціальній та політичній сфері Європи, починаючи від раннього Середньовіччя, як трансформацію та складну взаємодію практик індивідуальних самообмежень і самоконтролю, з одного боку, і розвиток складних соціальних диференціацій, інституціоналізацію та монополізацію насильства (державою) — з іншого. Варто наголосити, що для Еліаса історичний розвиток і ускладнення суспільних диференціацій західного суспільства є не менш важливим інституціональним чинником цивілізаційного процесу, аніж монополізація контролю за насильством з боку державної влади. Спрощені інтерпретації його концепції часто ігнорують всю складність взаємодії, звертаючи увагу лише на один останній чинник. Але в нашому контексті важлива саме багатозначність цієї концепції, адже цивілізаційний процес і цивільність як його історичний продукт уже в інтерпретації Н.Еліаса є соціокультурною та індивідуально-психологічною відповіддю на ускладнення соціальних взаємодій, диференціацій та відмінностей. Остання теза особливо актуальна для розуміння цивільності як суспільних правил та норм соціабельності, що історично розвивалися.

На думку Еліаса, починаючи від пізнього Середньовіччя та раннього Відродження в Європі в царині міжособистісних взаємин відбувався потужний зсув до формування незалежного від інших та автономного, так би мовити, “вбудованого” (інтерналізованого) контролю особи над собою, тобто індивідуального самоконтролю. Позначився перехід від зовнішнього примусу до індивідуального самопримусу. Це приводить до того, що безліч соціальних імпульсів відбуваються менш спонтанно, механізми контролю починають діяти немовби самі по собі, автоматично [Еліас, 2001]. Еліас убачає якісні зміни цього історичного розвитку особистісних структур (соціопсихічного *habitus*² індивіда) та в цілому — суспільного психогенезу в тому, що “раціональне мислення” або “моральна совість” міцно вкорінюються поміж чуттєвими імпульсами та “мускулатурою”, не даючи останнім пря-

---

¹ Найвідоміша двотомна праця Норберта Еліаса “Über den Prozess der Zivilisation”, що вперше була опублікована німецькою мовою у 1939-му і пізніше — і англomовному перекладі, тривалий час залишалася майже непоміченою, і лише від 1961 року з новим перевиданням та перекладами до цієї книги стали виявляти дедалі більший та активний інтерес сучасні соціальні дослідники. У російському перекладі ця праця Н.Еліаса була опублікована 2001 року [Еліас, 2001].

² Варто завважити, що Н.Еліас задовго до П.Бурдьє вживає у своїй праці поняття *habitus* як комплекс соціогенетичних та психогенетичних структур особистості.

мо чи безпосередньо перейти в дію поза дозволом цих нових механізмів самоконтролю [Елиас, 2001: с. 39]. Люди стають “цивілізованішими”.

Еліас у конкретних історичних деталях досліджує цей процес, а також розвиток самого *civilité* — поняття, яке стало значущим для західного світу як етап становлення специфічного характеру звичаїв європейського суспільства. Формування поняття *civilité* у Франції XIV століття не лише відображало вишукані манери та культивовані смаки аристократії, а й уже також позначало рух від абсолютистського режиму, вихід за межі вузького кола вищих класів та долання жорстких міжкласових дистанцій. У цьому сенсі характерним прикладом популяризації поняття *civilité* в тому характерному значенні, яке починає сприймати широке суспільство, стає праця Еразма Роттердамського “*De civilitate morum puerilium*”, що виходить друком латиною у 1530 році. Невеличка книжка Еразма хоч і була формально адресована дитині з аристократичної родини й була написана з виховною метою, набула величезної популярності в Європі й витримала безліч перевидань; було також здійснено багато перекладів цієї роботи та запозичень її ідей у творах інших авторів. Адже в цій праці просто і дотепно йдеться про дуже важливе — ввічливі манери та гідну поведінку людини в суспільстві. Те, що цей поведінковий код до XVIII століття в Європі переставав бути привілеєм лише небагатьох обраних, є також свідченням розвитку й утвердження цивілізаційного психогенезу. Від XV–XVI століть поняття “цивільність” знайшло аналоги та вкорінилося у більшості європейських мов — французьке *civilité*, англійське *civility*, італійське *civiltà* і згодом німецьке *Zivilität* (останнє, втім, не набуло особливої вживаності в німецькій мові на відміну від терміна *Kultur*).

Численні, здавалося б, дрібні побутові правила поведінки та спілкування, які описує Еразм як цивільні на початку XVI століття, для людини початку XX століття видаються самозрозумілими. Проте ці правила не були такими очевидними ще три століття тому. Як справедливо наголошує Еліас, “коли ми подивимось уважніше, то виявимо, що за книгою Еразма стоїть цілий світ, спосіб життя, який звичайно в чомусь вже близький до нашого, але в чомусь ще дуже далекий” [Елиас, 2001: с. 113]. Наприклад, Еразм так описує правила цивільної поведінки за столом того часу, правила, які ми тепер вважаємо елементарними: “Деякі, щойно вони сіли за стіл, починають хапати їжу рукою прямо з блюда. Так роблять вовки чи росомахи. Не хапай їжу з блюда, що його принесено, першим. Не нишпори по всьому блюду, але бери той шматок, що першим потрапив тобі. Порсатися рукою у спільному блюді — ознака нестриманості, а пересувати блюдо, аби тобі дістався кращий шматок, також не надто пристойно” (цит. за: [Елиас, 2001: с. 115]).

Важливість і актуальність концепції Н. Еліаса для розуміння поняття цивільності полягає в тому, що він досліджує процес історичного розвитку особистісних структур цивілізаційного психогенезу в тісному поєднанні і як певну реакцію на структурні та функційні зміни самого суспільства (соціогенез), зростання його складності та індивідуальної взаємозалежності членів суспільства. Певною мірою цей напрям продовжує в сучасному дослідженні “Цивільність: культурна історія” і Бенет Давет'ян [Davetian, 2009]. Автор на підставі багатого історичного та емпіричного матеріалів

аналізує історичні, соціальні та психологічні практики цивільності у Великій Британії, Франції та США. І хоча Б.Даветьян у цьому дослідженні використовує такі соціологічні методи, як залучене спостереження та інтерв'ю, він здебільшого фокусується саме на питанні історичного розвитку цивільності як концепту і соціальної практики в західному суспільстві на противагу насильству, і в цьому сенсі це радше історико-компаративне та культурологічне дослідження.

Отже, поняття цивільності, як і цивільного суспільства, мають історичні смисли з власним розвитком і трансформаціями. На думку Мелані Вайт [White, 2006] та інших сучасних дослідників, актуалізація концепції цивільності для сучасного постмодерного суспільства якраз і підкреслює його сутнісне значення, досліджене Еліасом, а саме потребу цивільної реакції суспільства на нові складні виклики щодо толерантності, визнання відмінностей, а також — на насильство, агресію та інші суспільні деформації. І, знову наголосимо, навіть більшою мірою запитуваними є дослідження цивільності в обставинах кризово конфліктних суспільств.

Не дарма важливі напрацювання в дослідженнях цивільності доволі вже накопичено, зокрема, у соціально-філософських та політологічних розвідках [Walzer, 1974; Shills, 1997; Barber, 1999; White, 2006; Volpi, 2011], етнографічних, культурологічних та історико-соціологічних студіях [Еліас, 2001; Davetian, 2009], у дослідженнях процесів соціалізації та виховання [Schiffauer et al., 2006], а також у дослідженнях громадянського суспільства та організацій “третього сектору” [Evers, 2009]. Однак соціологічні дослідження цивільності майже відсутні¹. Серед причин цього маємо багатозначність поняття цивільності, що ускладнює теоретико-методологічне обґрунтування та емпіричну операціоналізацію дослідження, а також надмірну популяризацію етично виховних його конотацій у медіа та публічному дискурсі [Labigne, 2012: p. 124]. Утім, на нашу думку, евристичні можливості соціологічного використання та перспективи дослідження цивільності все ж таки великою мірою переважають ці складнощі.

Перспективи соціологічного дослідження цивільності

Для актуалізації перспектив соціологічного дослідження цивільності важливо окреслити соціологічні смисли цього концепту. Позитивною методологічною стратегією тут може бути розуміння цивільності не як доброї етики чи гарних моральних цінностей (а власне хто ж, принаймні відкрито, проти цього?), а радше як раціонального регулятивного континууму, який реалізується в індивідуальних поведінкових актах, у різних проявах людської здатності до соціабельності, ненасильницьких взаємних інтеракцій і можливостей вивисуватись над індивідуальними відмінностями та ідентичностями задля колективної дії у спільних інтересах. У цьому сенсі перевагою соціологічних досліджень цивільності на відміну від вивчення цінностей є те, що фокус дослідження спрямовується не на ідеально-норма-

---

¹ Чи не єдиною, відомою авторів, сучасною розвідкою щодо соціологічної проблематизації цивільності є праця німецького дослідника А.Лабіна [Labigne, 2012].

тивні, часто лише ідеальні настанови та орієнтації людей, а на соціально-практичні особливості реальних соціальних відносин, поведінки та інтерактивних взаємодій, на виміри різних модусів та проявів цивільності або її браку. До того ж будь-які, навіть найуспішніші, намагання інституціоналізувати нормативні ідеали та цінності не обертаються суспільною рівновагою та усталеним соціальним порядком, а радше мають результатом суперечність, яку Ю.Габермас називає суперечністю між нормативністю (*normativity*) і фактичністю (*facticity*) [Habermas, 1996]. У цьому сенсі цивільність — це радше доволі реальна повсякденна фактичність на відміну від бажаної, але лише гіпотетично досяжної реалізації нормативних цінностей. Тому дослідження цивільності можуть не лише доповнювати практично-поведінковим виміром вивчення цінностей, а й долати той самий, за виразом П.Бурдьє, “епістемологічний розрив”, поміж декларованою нормативністю (цінностями) і практичною соціальною поведінкою.

На цю соціально-практичну особливість цивільності звертає увагу Е.Гелнер. Він підкреслює “холодність” концепції цивільності в тому розумінні, що вона не передбачає і не вимагає від нас уподобань, симпатій чи любові до людей, з якими ми підтримуємо повсякденні цивільні стосунки [Gellner, 1996]. Така, певною мірою імморальна, “холодність” цивільності є контрастом щодо “теплоти” комунального, релігійного чи національного ентузіазму. Тим самим цивільність і суспільство, яке керується цим принципом, суперечать політично організованим спробам будь-якої тотальної єдності, в якій розчинявся б автономний індивід-громадянин.

Однак, яким чином цивільне суспільство все ж таки зберігає ефективний зв'язок поміж своїми членами? На думку Гелнера, саме завдяки індивідуальній свободі громадян. У такому суспільстві взаємини між людьми побудовані радше на принципі договору-контракту, аніж статусу: “...люди поважають договори, навіть коли вони не пов'язані з ритуалізованим статусом чи груповим членством” [Gellner, 1996: р. 100]. Індивідуальна свобода, пов'язана із правовою незалежністю громадян, та повсякденна система суспільних договорів (між окремими індивідами та суспільством і державою) дають відповідь на два парадокси існування цивільного суспільства, а саме: 1) як можливий сталий гнучкий суспільний зв'язок між індивідами — власне те, що робить суспільство суспільством, і 2) як можливі суспільні інституції та асоціації (що є політичними противажелями державі) без їх зазіхання на індивідуальну свободу.

Справді, секуляризоване цивільне суспільство не є громадою віруючих — чи то релігійних, чи то ідеологічних. Таке суспільство не тримається завдяки вірі чи політичній ідеології, що поділялися б усіма членами суспільства. Проте суспільний зв'язок цивільності все ж таки неможливий без практичного відтворення цивільних регулятивних правил та норм людської поведінки, таких як сприйняття іншості, норми взаємності, взаємопідтримка, солідарність, визнання та повага один до одного. Спільне сприйняття і дотримання базових норм людського співіснування з боку громадян у безлічі повсякденних суспільних інтеракцій формує також і цивільний етос, або особливий нормативно-регулятивний континуум, що його Дж.Александр називає “цивільною сферою” (*civil sphere*). Згодом ми повернемося

до методологічних перспектив цього підходу, а тепер, окреслюючи перспективні поля соціологічного дослідження цивільності, почнемо саме з проблематики громадянського суспільства.

1. Громадянське суспільство як цивільне. Перспектива соціологічної актуалізації цивільності відкриває нові інтерпретаційні можливості щодо розуміння самої концепції громадянського суспільства, визначальною складовою щодо якості та характеру якого стає вимір цивільності. Як справедливо зауважує Дж.Александр, аби концепція громадянського суспільства відігравала важливу роль як у теоретичній, так і в емпіричній соціальній науці, вона має бути переосмислена у спосіб, який дозволяв би перехід від її розуміння як здебільшого артикульованої політичної ідеї [Alexander, 1998a: р. 17]. Власне концепт цивільності якраз і забезпечує такий перехід через переосмислення вже традиційно усталеного (особливо у вітчизняному дискурсі) політично активістського розуміння “громадянського суспільства”. Втім, таке переосмислення, звичайно, не відкидає суспільно-громадянської активності як важливої складової громадянського суспільства, а радше доповнює цю активність виміром цивільності.

Аби наочно продемонструвати цю тезу про залучення виміру цивільності до розуміння концепції та досліджень громадянського суспільства, уявімо його умовну тривимірну схему (рис.), де вектор *A* означатиме громадянську активність, вектор *B* — просторовий чинник відкритості та публічності діяльності громадянського суспільства, а вектор *C* — вимір його цивільності.

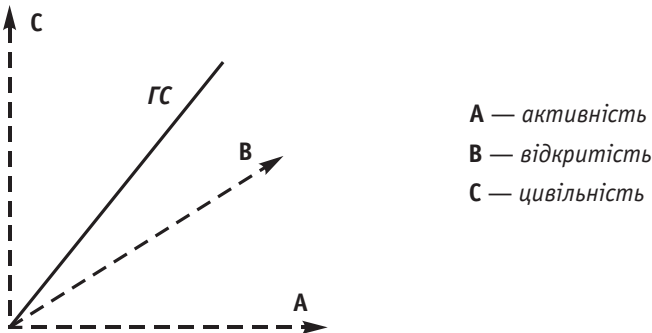

Рис. Тривекторна схема громадянського суспільства

У такому концептуальному розумінні громадянське суспільство (на схемі — *GC*) розвивається у площині за трьома векторами й характеризується їхньою пропорційною синергією. Не може, наприклад, сповна інституціоналізоване громадянське суспільство бути розвиненим лише у напрямі вектора громадянської активності (*A*), яка до того ж може мати нецивільний, насильницький або антисоціальний характер, а діяльність об'єднаних громадян є прихованою і непублічною (*B*). Також навряд чи можна вважати розвиненим громадянським суспільством суспільний стан, де нормативно-регулятивні орієнтири цивільності не підкріплені громадською активністю щодо підтримання їх або обстоювання в разі порушень чи деформацій.

Таке концептуальне розуміння громадянського суспільства відкриває, наприклад, перспективи досліджень його потенціалу щодо розвитку практик цивільності, включно з такими, як солідарність та взаємодопомога, та в дослідженні самих громадянських практик як цивільних та нецивільних. Зокрема у вітчизняному контексті з трансформацією владних конфігурацій держави і громадянського суспільства з домінуванням останнього у період Євромайдану, проблемне поле досліджень цивільності потребує аналізу нормативно-регулятивних орієнтирів функціонування самих недержавних самоорганізованих громадських об'єднань, спрямованості їх та розуміння суспільного блага, здатності до компромісних самообмежень, співпраці та пошуку спільних рішень, характеру їхніх зовнішніх і внутрішніх комунікацій тощо. Такий аналіз “третього сектору” також передбачає формування методологічних критеріїв ідентифікації громадських об'єднань і практик за індикатором їх цивільності, розмежування між цивільними, суспільно відповідальними і асоціальними, суспільно небезпечними недержавними об'єднаннями та практиками — так званим “поганим”, або “нецивільним” громадянським суспільством.

Чи є інституціоналізована цивільність соціальних відносин передумовою дієвого громадянського суспільства чи сама цивільність формується як його ефект та наслідок? Видається, що це — радше обопільний взаємозалежний процес, особливо у вітчизняному контексті. Адже громадянське суспільство спирається на вже наявні повсякденні практики цивільності, такі, зокрема, як взаємодопомога та солідарність. Водночас, наприклад, потужна хвиля волонтерського руху після Євромайдану сприяє не лише розвиткові та інституціоналізації цивільності, а й необхідній цивільній трансформації самого громадянського суспільства, багатьох мереж громадських об'єднань та організацій, які в такий спосіб актуалізують свою цивільну ідентичність. І завдяки цьому, як свідчать наші соціологічні опитування з 2014 року, дістають суспільне визнання і здобувають дедалі більшу довіру з боку громадян.

Утім, у цій перспективі можна також погодитись зі слушною думкою А.Лабіна, який інтерпретує цивільність не як константу або незалежну змінну (*independent variable*), а радше як залежну змінну (*dependent variable*) в її різних соціально-контекстуальних проявах та варіаціях [Labigne, 2012: р. 125]. Таке розуміння цивільності як залежної соціально-конструйованої змінної відкриває перспективи для соціологічно емпіричного дослідження цивільності, вивчення її варіацій та особливостей у різних суспільних контекстах, динаміки змін щодо її проявів, реалізацій та маніфестацій. Соціологічне опитування громадської думки, як правило, містить певні позиції щодо вивчення, за влучною характеристикою А.Лабіна, “публічного обличчя цивільності” [Labigne, 2012: р. 125]. Зокрема, емпіричними операціоналізаціями дослідження цивільності у соціологічних опитуваннях можуть бути запитання про готовність респондентів допомагати іншим (і не лише нужденним), міри їхньої здатності до сприйняття інших, відмінних від власних, поглядів та думок, інших культурних особливостей та субкультурних маніфестацій. Блок запитань “соціальної дистанції”, тобто міри прийняття й толерування інших (представників інших національностей, етно-

культурних та соціальних груп) є також усталеним емпіричним показником особливостей, проявів та можливої динаміки суспільної цивільності.

2. *Цивільна сфера* — концепт “культурної соціології” Дж.Александера [Alexander, 2006], який також відкриває широкі можливості соціологічного дослідження цивільності. Теоретико-методологічні пропозиції американського соціолога можна стисло окреслити так. Цивільна сфера (*civil sphere*), або у нашому контексті радше сфера цивільності є, за Александером, особливою культурно-символічною підсистемою, яка формує культурну і регуляторну логіку організації суспільного життя. Тобто в такій, доволі широкій інтерпретації не лише теоретична та практична проблематика громадянського суспільства визначається його цивільністю, а власне всі аспекти суспільної життєдіяльності та публічні інститути регулюються сферою цивільності або зазнають її впливу. За такого підходу “культурної соціології” реальними проявами та маніфестаціями самої цивільної сфери є дискурси, соціальні коди та наративи, символічні концепти та практики, притаманні будь-якій культурній системі і суспільству загалом. Прояви цих культурних кодів та дискурсів цивільності виявляються в таких, на перший погляд, різних полях і знакових подіях суспільної життєдіяльності, як громадянська активність, екологічні проблеми, нові комп’ютерні технології, історичні політичні колізії та кризи (від Голокосту та Ватергейта до антикомуністичних революцій у Східній Європі та терористичної атаки на США 11 вересня 2001 року), що їх сам Дж.Александр робить предметом свого аналізу [Alexander, 2006]. Очевидно, що вітчизняний історичний драматичний контекст і новітні знакові події суспільної трансформації в Україні є не менш актуальним, широким і ще малодослідженим у підходах “культурної соціології” полем.

Отже, коли ми сприймаємо цивільність через культурні коди та дискурси й розуміємо її дискурсивну природу, то саме через ці культурно-символічні індикатори дослідник може вивчати стан та особливості функціонування режимів цивільності в суспільстві. Методологічними орієнтирами такого дослідження цивільності є, за Александером, “ціннісний аналіз” (*value analysis*) або “культурний підхід” (*cultural approach*) у рамках постпозитивістського теоретичного напрямку культурної соціології (*cultural sociology*), ідеї та можливості якої активно обстоює американський соціолог. Проте у звичному соціологічному інструментарії ці підходи здебільшого відповідають таким уже усталеним якісним методам соціологічного дослідження, як контент-аналіз та дискурсивний аналіз. Зокрема останній можна використовувати при аналізі дискурсів щодо цивільності або її проявів чи аспектів, а також у дослідженнях питання формування дискурсу цивільності з усіма його особливостями в суспільстві.

Культурно-символічні особливості цивільності не означають, однак, обмеження її проявів лише сферою культури. Радше, як зазначає Александер, нормативний режим цивільності присутній та формує значення “доброго” чи “поганого”, “справедливого” чи “несправедливого” у багатьох інших сферах (або підсистемах) суспільної життєдіяльності — у міждержавних відносинах, політиці, економіці, ідеології, сфері держави, в царині роди-

ни тощо. Зокрема, економічна ринкова діяльність хоча й містить важливі позаекономічні аспекти взаємин, такі як довіра, не є сама по собі конвенційною культурно-символічною сферою, але цивільність є визначальним чинником функціонування саме *цивільної* ринкової економіки, а не “дикого” або напів-“тіньового” капіталізму.

3. Правова свідомість і поведінка. Підхід до цивільності як системи регулятивних кодів та нормативних правил соціальної поведінки актуалізує ще одну її складову, яка є особливо важливою для суспільств, що перебувають у процесах трансформацій. Ідеться про інституціональні, формалізовані в законах правила, правові (контрактні) відносини між самими членами суспільства, про їхні відносини з державою і рівність громадян перед законом. Власне соціальні відносини цивільного суспільства історично оформлювалися в законах права. І термін “верховенство права”, який і досі сприймається переважно як суто ідеологічний штамп у суспільствах, що трансформуються, набуває статусу повсякденної тривіальної реальності в актуальному цивільному суспільстві.

Зв’язок між цивільністю і правом зумовлений тим, що інституціональний плюралізм сучасного демократичного суспільства не передбачає суспільно-політичної тотальної єдності. Але суспільне розмаїття може зберігатись лише за умови дієвості певних інституціональних правил, дотримання взаємних прав, обов’язків та інтересів у рамках цих правил. І коли цивільність є неформальним кодом відносин і поведінки плюралістичного суспільства — своєрідним “неписаним законом”, то система права є інституціональною формалізацією цього коду суспільних відносин (зокрема, у сфері *цивільного* права), що гарантує принаймні необхідно базовий рівень соціального співіснування. У перспективі плюралістичного суспільства злагода і солідарність також можливі, але не як механічне та декларативне поєднання особистих воль та інтересів, а радше як свідомий вибір громадян, які усвідомлюють свої права та інтереси й добровільно об’єднуються для реалізації їх чи захисту. Є й інший аспект зв’язку цивільності із правом, на що звертає увагу Н.Еліас, а саме те, що історично цивільність формувалася також як становлення монополізації контролю за насильством з боку державної влади та її інститутів справедливості (суди, правоохоронна система та система виконання покарань). У практичних вимірах верховенства права насильство як виконання покарань є необхідною і монополізованою функцією державних інститутів справедливості щодо порушення законів як базово формалізованого рівня цивільності.

Не лише суспільна практика свідчить, а й соціологічні дослідження підтверджують, що утвердження верховенства права з його передумовою рівності всіх громадян перед законом та доступу їх до справедливості, проблеми незалежності судів, суспільної довіри до інститутів правопорядку та судочинства та ефективності їхнього функціонування, а також проблеми поваги громадян до закону — все це з найактуальніших проблем упродовж довгої тривалої суспільної трансформації в Україні. Втім, окрім констатації цих деформацій, проблематизація соціологічних досліджень у сфері права може полягати у тій методологічній вихідній, що правова свідомість, куль-

тура і поведінка — це інтегральні феномени, прямо пов'язані з режимами та особливостями проявів суспільної цивільності, зокрема традиціями та установленими звичаями громадян у ставленні їх до закону та інституцій справедливості, а також зі співвідношенням між так званим звичаєвим правом, неформальними правовими настановами та практиками, з одного боку, і формальною системою права — з іншого.

Соціологічне дослідження цивільності в царині правових відносин і культури має також брати до уваги і вивчати особливий культурно-історичний та політичний контекст функціонування закону та застосування права в посткомуністичному суспільстві [Степаненко, 2006]. Тривала політична традиція та сучасна суспільна практика такого кшталту суспільства мають своїми наслідками правовий нігілізм, неповагу до закону, розрив між популярними уявленнями про справедливість і реальними практиками функціонування інститутів справедливості (судів, прокуратури та системи покарань). Натомість повсякденні стратегії виживання та соціальних інтеракцій в такому суспільстві часто характеризуються “звичаєвою корупцією” [Miller et al., 2004], поширенням патронально-клієнтелістських мереж, “аморальною родинністю” [Banfield, 1958] та дисфункціональною неформальністю [Giordano, Nayoz, 2013] соціальних відносин.

4. Спектр проблем правової культури пов'язаний також зі сферою *повсякденної цивільності*. Дослідження в цьому напрямі відкривають широкі можливості для застосування якісних соціологічних методів та методологічних підходів соціології мікросоціальних рівнів. Повсякденна цивільність — це власне і є той соціальний мікропорядок, який підтримується та відтворюється у таких елементарних ритуалах цивільних інтеракцій, як ввічливість, вітання з сусідами, поведінка людей у публічних місцях, наприклад у міському громадському транспорті, та в інших ситуаціях повсякденних інтеракцій та комунікацій. Ера цифрових технологій та соціальних інтернет-мереж розширює розуміння публічного місця, залучаючи також і нову актуальну проблематику цивільності віртуальних комунікацій.

Важливими методологічними орієнтирами в дослідженнях повсякденної цивільності є, зокрема, ідеї “драматичної соціології” І.Гофмана. Стисло внесок Гофмана можна схарактеризувати як створення та розвиток оригінальної соціології повсякденності, яка долає класичний поділ на агента (індивіда) та соціальну структуру. І метою цих підходів власне і є теоретичні узагальнення про базові соціальні інтеракції та мікросоціального конструювання цивільного інтеракційного порядку на повсякденному рівні міжособистісної взаємодії “обличчям-до-обличчя”. Не менш актуальними методологічними орієнтирами у дослідженні повсякденної цивільності є також теоретичні концептуалізації феноменологічної соціології повсякденності А.Шюца, ідеї, а також емпіричні досліди щодо повсякденного соціального порядку етнометодології Г.Гарфінкеля, концептуальні підходи в дослідженні соціальної інтеракції у аналізі розмов (conversation analysis) Г.Сакса та Е.Щеглофа. Отже, студії повсякденної цивільності не лише є важливим та самодостатнім аспектом, а й можуть змістовно та якісно доповнити цей до-

волі широкий запропонований спектр перспектив соціологічного дослідження цивільності.

Підсумовуючи сказане, слід знову наголосити, що метою цієї статті є соціологічна актуалізація концепту цивільності через аналіз трансформації його соціальної семантики, окреслення соціологічних смислів цього концепту і формування теоретико-методологічних орієнтирів та змістових напрямів соціологічного дослідження цивільності. Соціологічні дослідження цивільності як соціально-практичного регулятивного континууму соціальних відносин, поведінки та інтерактивних взаємодій здатні актуально та змістовно доповнити вже наявні дослідження цінностей та ціннісної динаміки, долаючи розрив між декларованою нормативністю (цінностями) і практичною соціальною поведінкою.

Ми окреслили чотири напрями соціологічного дослідження цивільності — підхід до проблематики громадянського суспільства як цивільного, дослідження багатовимірної цивільної сфери, правова свідомість та поведінка і сфера повсякденної цивільності. Ці напрями досліджень взаємопов'язані не лише через використання евристичних можливостей концепту цивільності, а й через суспільну практику. Громадянське суспільство, зорієнтоване на цивільну активність, та єдині національні закони, перед якими всі рівні, незалежно від мови, релігії, етнічного походження, соціального статусу, майнового стану або регіону проживання, є потужними чинниками модернізації країни та утвердження цивільних соціальних відносин. Водночас це також потребує реконструювання повсякденної цивільності та соціабельності, соціальної реанімації цивільних соціальних взаємин та інтеракцій, великою мірою деформованих у процесах складної соціальної трансформації країни. Адже цивільність (чи її брак) є визначальною характеристикою щодо типу та якості соціальних зв'язків, включно з повсякденними інтеракціями, а відтак — і самого суспільства.

Джерела

Козеллек, Р. (2014). Введение. В: Ю. Зарецкий, К. Левинсон, И. Ширле (сост.). Словарь основных исторических понятий: Избранные статьи: в 2-х тт.; т. 1 (с.с. 23–44). Москва: Новое литературное обозрение.

Мілер, В., Гределанд, О., Кошечкіна, Т. (2004). Звичаєва корупція? Громадяни та уряд у посткомуністичній Європі. Київ: К. І. С.

Степаненко, В. (2006). Правова культура в українських регіональних вимірах. Агора: Часопис Київського офісу Інституту Кеннана, 4, 18–34.

Степаненко, В. (2015). *Громадянське суспільство: дискурси і практики*. Київ: Інститут соціології НАН України.

Элиас, Н. (2001). *О процессе цивилизации. Социогенетические и психогенетические исследования: в 2-х тт.*; т. 1: Изменения в поведении высшего слоя мирян в странах Запада. Москва: Университетская книга.

Alexander, J. C. (2006). *The Civil Sphere*. Oxford: Oxford University Press.

Alexseev, M. (2017). War and Support for Democracy: The Asymmetry of Direct Exposure and Socialisation Effect. *Sociology: Theory, Methods, Marketing*, 2, 4–15.

Almond, G. A., Verba, S. (1963). *The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations*. Princeton, NJ: Princeton University Press.

Banfield, E. (1958). *The Moral Basis of a Backward Society*. Chicago, IL: The Free Press of Glencoe.

Barber, B. (1999). The Discourse of Civility. In: S. L. Elkin, K. E. Soltan (eds.). *Citizen Competence and Democratic Institutions* (pp. 39–47). University Park, PA: Pennsylvania State University Press.

Bryant, C. (1995). Civic Nation, Civil Society, Civil Religion. In: J. A. Hall (ed.). *Civil Society. Theory, History, Comparison* (pp. 136–157). Cambridge: Polity Press.

Davetian, B. (2009). *Civility: A Cultural History*. Toronto: University of Toronto Press, Scholarly Publishing Division.

Evers, A. (2009). Civicness and Civility: Their Meanings for Social Services. *VOLUNTAS. International Journal of Voluntary and Nonprofit Organizations*, 20(3), 239–259.

Gellner, E. (1996). *Condition of Liberty. Civil Society and Its Rivals*. London: Penguin Books.

Giordano, C., Hayoz, N. (eds.), (2013). *Informality in Eastern Europe. Structures, Political Culture and Social Practices*. Bern: Peter Lang.

Habermas, J. (1996). *Between Facts and Norms: Contributions to a Discourse Theory of Law and Democracy*. Cambridge, MA: MIT Press.

Kymlicka, W. (2001). Education for Citizenship. In: W. Kymlichka. *Politics in the Vernacular: Nationalism, Multiculturalism, and Citizenship* (pp. 293–316). Oxford: Oxford University Press.

Labigne, A. (2012). Civility as a Public Opinion: Theorizing Civility and Discussing an Attitude Survey-Based Research Agenda. *Journal of Civil Society*, 8 (2), 123–135.

Shills, E. (1997). *The Virtue of Civility: Selected Essays on Liberalism, Tradition, and Civil Society*. Carmel, IN: Liberty Fund.

Schiffauer, W., Baumann, G., Kastoryano, R., Vertovec, S. (eds.) (2006). *Civil Enculturation: Nation-State, Schools and Ethnic Difference in Four European Countries*. New York: Berghahn Books.

Volpi, F. (2011). Framing Civility in the Middle East: Alternative Perspectives on the State and Civil Society. *Third World Quarterly*, 32 (5), 827–843.

Walzer, M. (1974). Civility and Civic Virtue in Contemporary America. *Social Research*, 41 (4), 593–611.

White, M. (2006). An Ambivalent Civility. *Canadian Journal of Sociology*, 31 (4), 445–460.

Статтю отримано 16.02.2018

References

Alexander, J. C. (2006). *The Civil Sphere*. Oxford: Oxford University Press.

Alexseev, M. (2017). War and Support for Democracy: The Asymmetry of Direct Exposure and Socialisation Effect. *Sociology: Theory, Methods, Marketing*, 2, 4–15.

Almond, G. A., Verba, S. (1963). *The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations*. Princeton, NJ: Princeton University Press.

Banfield, E. (1958). *The Moral Basis of a Backward Society*. Chicago, IL: The Free Press of Glencoe.

Barber, B. (1999). The Discourse of Civility. In: S. L. Elkin, K. E. Soltan (eds.). *Citizen Competence and Democratic Institutions* (pp. 39–47). University Park, PA: Pennsylvania State University Press.

Bryant, C. (1995). Civic Nation, Civil Society, Civil Religion. In: J. A. Hall (ed.). *Civil Society. Theory, History, Comparison* (pp. 136–157). Cambridge: Polity Press.

Davetian, B. (2009). *Civility: A Cultural History*. Toronto: University of Toronto Press, Scholarly Publishing Division.

- Elias, N. (2001). *The Civilizing Process. Sociogenetic and Psychogenetic Investigations: in 2 vols.*, vol. 1: The History of Manners. [In Russian]. Moscow: University Book. [= Элиас 2001]
- Evers, A. (2009). Civicness and Civility: Their Meanings for Social Services. *VOLUNTAS. International Journal of Voluntary and Nonprofit Organizations*, 20(3), 239–259.
- Gellner, E. (1996). *Condition of Liberty. Civil Society and Its Rivals*. London: Penguin Books.
- Giordano, C., Hayoz, N. (eds.), (2013). *Informality in Eastern Europe. Structures, Political Culture and Social Practices*. Bern: Peter Lang.
- Habermas, J. (1996). *Between Facts and Norms: Contributions to a Discourse Theory of Law and Democracy*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Koselleck, R. (2014). Introduction. [In Russian] In: Yu. Zaretskii, K. Levinson, I. Shirle (eds.), *Dictionary of Basic Historical Concepts: Selected Papers: in 2 vols.*, vol. 1 (pp. 23–44). Moscow: New Literary Review. [= Козеллек 2014]
- Kymlicka, W. (2001). Education for Citizenship. In: W. Kymlicka, *Politics in the Vernacular: Nationalism, Multiculturalism, and Citizenship* (pp. 293–316). Oxford: Oxford University Press.
- Labigne, A. (2012). Civility as a Public Opinion: Theorizing Civility and Discussing an Attitude Survey-Based Research Agenda. *Journal of Civil Society*, 8 (2), 123–135.
- Miller, W., Grudeland, E., Koshechkina, T. (2004). *A Culture of Corruption? Coping with Government in Post-Communist Europe*. [In Ukrainian]. Kyiv: K. I. S. [= Мілер 2004]
- Shills, E. (1997). *The Virtue of Civility: Selected Essays on Liberalism, Tradition, and Civil Society*. Carmel, IN: Liberty Fund.
- Schiffauer, W., Baumann, G., Kastoryano, R., Vertovec, S. (eds.), (2006). *Civil Enculturation: Nation-State, Schools and Ethnic Difference in Four European Countries*. New York: Berghahn Books.
- Stepanenko, V. (2006). Ukrainian Legal Culture in Its Regional Dimensions. [In Ukrainian]. *Agora: Journal of the Kennan Institute Kyiv Office*, 4, 18–34. [= Степаненко 2006]
- Stepanenko, V. (2015). *Civil Society: Discourses and Practices*. [In Ukrainian]. Kyiv: Institute of Sociology of NAS of Ukraine. [= Степаненко 2015]
- Volpi, F. (2011). Framing Civility in the Middle East: Alternative Perspectives on the State and Civil Society. *Third World Quarterly*, 32 (5), 827–843.
- Walzer, M. (1974). Civility and Civic Virtue in Contemporary America. *Social Research*, 41 (4), 593–611.
- White, M. (2006). An Ambivalent Civility. *Canadian Journal of Sociology*, 31 (4), 445–460.

Received 16.02.2018